

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Брусакова О. В., Кириченко Т. С.

ВСТУП

Права дитини є однією з найважливіших категорій сучасного цивільного права, оскільки вони охоплюють широкий спектр прав і свобод, що гарантують дітям належний рівень життя, розвитку та безпеки. В умовах збройної агресії питання захисту прав неповнолітніх набуває особливої гостроти, адже війна створює численні загрози для життя, здоров'я, освіти й соціальної інтеграції дітей. Втрата безпеки, примусова міграція, розлучення з родиною, насильство та експлуатація є типовими проявами порушення прав дітей у кризових умовах.

Міжнародно-правові стандарти виступають основним механізмом забезпечення цивільно-правового захисту дітей у збройних конфліктах. Вони закріплюють права дитини, визначають обов'язки держав та міжнародних організацій і створюють правові рамки для запобігання порушенням, а також для відновлення порушених прав. Застосування цих стандартів у національному законодавстві дозволяє підвищити ефективність правозахисних механізмів і забезпечити реальне виконання принципу найкращих інтересів дитини.

Актуальність дослідження даної теми зумовлена низкою чинників. По-перше, постійне зростання загроз для дітей у зонах збройних конфліктів створює безпосередню небезпеку для їхнього життя, здоров'я та розвитку, що робить необхідним удосконалення механізмів цивільно-правового захисту. По-друге, недостатня гармонізація національного законодавства України з міжнародними стандартами захисту прав дітей, попри наявність відповідних законів і нормативних актів, вимагає суттєвих кроків щодо його модернізації. По-третє, існує нагальна потреба у створенні ефективних превентивних і відновних механізмів, здатних гарантувати безпеку й підтримку дітям, які постраждали від воєнних дій. Порушення базових прав дитини призводить до формування психологічних травм, ускладнює соціальну адаптацію та інклюзію, що вимагає комплексного і міждисциплінарного підходу до захисту.

Безперечно, сьогодні існує низка вітчизняних правових норм, які ґрунтуються на Конституції України та визначають права дитини. Крім того, Україна ратифікувала міжнародні правові акти, які встановлюють базові стандарти захисту прав дитини та визначають механізми їх

відновлення в разі порушення. Серед них особливого значення набувають Декларація прав дитини та Конвенція ООН про права дитини, що підкреслює взаємодоповнюваність прав дитини й забезпечує їхнє комплексне розуміння як системи, спрямованої на «виживання і розвиток» дітей. Однак норми мають не лише декларувати, а й ефективно працювати на практиці, створюючи дієві правові механізми.

Важливо, щоб українські суди та інші органи влади у своїй діяльності системно застосовували положення міжнародних договорів і практику Європейського суду з прав людини. Це сприятиме зміцненню правових гарантій для неповнолітніх і забезпечить єдність стандартів правозастосування з європейськими підходами. Зокрема, інтеграція міжнародних стандартів у внутрішнє право дозволить мінімізувати прогалини у сфері цивільно-правового захисту дітей. В умовах воєнних викликів таке узгодження права є необхідною передумовою для забезпечення реального доступу дітей до правосуддя. Додатково це створить правові підстави для притягнення до відповідальності держави-агресора за системні порушення прав дитини. Україна, орієнтуючись на практику ЄСПЛ, має всі можливості посилити свою роль як держави, що гарантує найвищі стандарти дитячих прав навіть у надзвичайних обставинах. Такий підхід дозволить не лише захистити дітей сьогодні, але й закласти міцний фундамент для відновлення суспільства після завершення збройної агресії.

1. Міжнародні стандарти цивільно-правового захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту.

Універсальні стандарти ООН: Конвенція про права дитини (1989)

– базовий міжнародний документ, що гарантує право дитини на життя, розвиток, захист від насильства, освіту, медичну допомогу¹; ***Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000)***². року).–забороняє вербувати дітей до 18 років у збройні сили брати участь у воєнних діях; ***Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних ситуаціях та під час збройних конфліктів (1974)***³ – проголошує необхідність

¹ Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база.* Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

² Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року : ратифікація від 23 черв. 2004 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення 13.08.2025).

³ Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict : Adopted 14 December 1974, General Assembly resolution 3318 (XXIX). *United Nations.* URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/protectionwomen.pdf> (last accessed: 11.02.2025).

особливого захисту дітей від воєнних злочинів, бомбардувань, репресій; *Загальна декларація прав людини (1948)* і *Міжнародні пакти про права людини (1966)*⁴ – установлюють загальні права, які поширюються на дітей; *Керівні принципи ООН щодо внутрішнього переміщення (1998)* – регулюють права дітей-біженців і внутрішньо переміщених дітей.

Міжнародне гуманітарне право: Женевські конвенції 1949 року і Додаткові протоколи 1977 року – I, II Протоколи містять положення про особливий захист дітей під час воєнних дій, про евакуацію, заборону насильства, забезпечення харчування й медичної допомоги; *Гаазькі конвенції про захист цивільного населення і культурних цінностей під час війни (1954)* – важливі для захисту права дітей на освіту й культурний розвиток.

Регіональні стандарти: *Європейська конвенція з прав людини (1950)* – застосовується також під час війни (рішення ЄСПЛ щодо України це підтверджують). *Європейська соціальна хартія (1996, переглянута)* – гарантує соціальний захист дітей, доступ до освіти й охорони здоров'я. *Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська, 2007)* – діє й у воєнний час; *Хартія основних прав Європейського Союзу (2000)* – гарантує право дітей на захист і турботу, що відповідає їхнім інтересам; *Африканська хартія про права та добробут дитини (1990)* і *Американська конвенція про права людини (1969)* – для порівняльного аналізу. Є основним універсальним договором, що кодифікує права дитини як суб'єкта міжнародного права. Передбачає комплексний захист: право на життя, всебічний розвиток, освіту, медичну допомогу, сімейне виховання. У ст. 38 встановлено спеціальні гарантії щодо захисту дітей у збройних конфліктах, зокрема заборона їхньої прямої участі у воєнних діях. Створює обов'язки держав щодо **недопущення дискримінації та забезпечення першочергових інтересів дитини**; *Факультативний протокол до Конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000)* – посилює положення ст. 38 Конвенції. Установлює **мінімальний вік 18 років** для обов'язкового призову і прямої участі у бойових діях. Забороняє вербування та використання дітей у воєнних діях як державними, так і недержавними збройними формуваннями. Відповідає завданням цивільно-правового захисту, адже попереджає порушення базових прав дітей у ситуаціях війни; *Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних ситуаціях та під час збройних конфліктів (1974)*. Має рекомендаційний характер, однак сформувала **загальновизнані стандарти гуманітарного захисту**;

⁴ Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.

підкреслює неприпустимість: нападів: на цивільних, застосування колективних покарань, репресій проти дітей і жінок. Фіксує міжнародно-правовий підхід до **особливого захисту вразливих груп у війні**, що є важливим для подальшого формування обов'язкових норм; *Загальна декларація прав людини (1948) та Міжнародні пакти про права людини (1966)* Створили фундамент універсальних стандартів прав людини. Хоча не є спеціалізованими щодо дітей, їхні положення поширюються на неповнолітніх як на особливу групу. Пакти гарантують право на життя, освіту, захист від катувань, свободу пересування. У поєднанні з Конвенцією про права дитини утворюють **єдиний механізм загального і спеціального захисту**.

Як бачимо нормативних актів значна кількість, тому ми розглянемо основні: *Конвенція ООН про права дитини (1989 р.)*; *Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.)*⁵; *Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів (1974 р.)*⁶; *–Женевські конвенції (1949 р.) і Додаткові протоколи (1977 р.)*⁷; *Європейська конвенція з прав людини (1950 р.) і практика ЄСПЛ* – усі ці документи забезпечують право на життя, повагу до сімейного життя, захист від незаконного вивезення та примусової асиміляції дітей.

Конвенція ООН про права дитини (1989 р.)

Основоположним документом у цій царині є Конвенція про права дитини, була прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. Конвенція ООН про права дитини – це угода між країнами, де записано, як уряд кожної країни має дбати про дітей. Цей особливий документ був ратифікований 193 країнами світу. У 2009 році світова спільнота відзначала 20-річчя підписання Конвенції ООН про права дитини. Україна взяла на себе низку зобов'язань з покращення добробуту дітей, підписавши Конвенцію ООН про права дитини. Ця Конвенція була ратифікована Постановою Верховної Ради України

⁵ Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. Законодавство України : нормат.-прав. база. Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

⁶ Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict : Adopted 14 December 1974, General Assembly resolution 3318 (XXIX). *United Nations*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/protectionwomen.pdf> (last accessed: 11.02.2025).

⁷ Geneva Declaration of the Rights of the Child : Adopted 26 September, 1924, League of Nations. URL: <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm> (last accessed: 13.08.2025), преамбула.

№789XII (78912) від 27 лютого 1991 року та набула чинності для України 27 вересня 1991 року⁸.

На початку XX століття питання прав дітей зазвичай розглядалися кризь призму таких проблем, як використання дитячої праці, торгівля неповнолітніми та залучення їх до проституції. Усвідомлення потреби в правовому закріпленні гарантій охорони здоров'я і належного захисту дітей стало поштовхом для Ліги Націй ухвалити в 1924 році Женевську декларацію прав дитини. Після Другої світової війни проблему забезпечення прав дитини почали розглядати як один із пріоритетних напрямів державної та міжнародної політики.

У 1945 році була заснована нова міжнародна організація, головним завданням якої стало запобігання війнам і підтримання миру у світі. 24 жовтня того ж року, результатом домовленості між суверенними державами, серед яких СРСР, США, Велика Британія і Китай, стало підписання Статуту Організації Об'єднаних Націй (ООН). У цьому засадничому документі визначені основні цілі, принципи, напрями діяльності та організаційна структура ООН. Саме в аспекті її діяльності поступово формувалися міжнародні механізми реалізації та захисту прав дитини.

У діяльності Організації Об'єднаних Націй питання реалізації та охорони прав і свобод людини посідають провідне місце. Що підтверджується ухваленням 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини. Одним із перших кроків у цьому напрямі стало створення в 1946 році Дитячого фонду ООН – спеціальної міжнародної організації для надання допомоги дітям, які постраждали внаслідок Другої світової війни в країнах Європи. Із 1953 року фонд отримав назву ЮНІСЕФ і почав опікуватися всіма дітьми, що потребують підтримки, незалежно від їхнього місця проживання.

Важливим етапом подальшого розвитку міжнародних стандартів у сфері захисту дітей стало ухвалення ООН у 1959 році Декларації прав дитини. У цьому документі були закріплені основні соціальні та правові принципи, спрямовані на забезпечення належних умов життя, охорону здоров'я та добробут дітей. У преамбулі Декларації наголошувалося, що через фізичну та розумову незрілість дитина потребує особливого піклування і правового захисту як до, так і після народження.

Документ складався з десяти принципів, дотримання яких мало на меті гарантувати дітям щасливе й безпечне дитинство. Уперше на міжнародному рівні була зроблена спроба підкреслити особливу вагу

⁸ Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база.* Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

проблеми прав дитини і привернути до неї увагу міжнародної спільноти. На наш погляд, основні положення Декларації здебільшого мають декларативний характер і окреслюють перелік прав, що повинні належати кожній дитині без винятку. У ній також визначено, якими природними правами дитина володіє від народження, а також підкреслено ключову роль батьків у процесі їхнього забезпечення та реалізації.

Утім, у Декларації 1959 року не визначені механізми практичної реалізації закріплених принципів: не встановлювалися органи, відповідальні за контроль їхнього дотримання, не передбачалися санкції чи заходи впливу в разі їхнього порушення. Відтак документ мав радше декларативний характер, не був обов'язковим до виконання й не містив примусових норм.

Разом із тим саме Декларація стала основою для розроблення Конвенції про права дитини, ухваленої 20 листопада 1989 року, у тридцять річницю прийняття Декларації. Цей міжнародно-правовий акт часто називають своєрідною «Конституцією прав дитини», адже він не лише проголошує права, а й закріплює зобов'язання держав щодо їхнього забезпечення.

Конвенція охоплює широкий спектр прав дитини, які прийнято об'єднувати в три основні групи:

1. Права на забезпечення – включають право на ім'я, громадянство, освіту, медичну допомогу, належний рівень життя, а також доступ до культурних та дозвільних заходів.

2. Права на захист – стосуються охорони від усіх форм насильства, експлуатації, катувань, незаконного позбавлення волі та необґрунтованого позбавлення сімейного виховання.

3. Права на участь – передбачають можливість висловлювати власну думку з питань, що безпосередньо стосуються дитини, а також брати участь у житті суспільства.

Таким чином, Конвенція про права дитини стала першим універсальним документом, що поєднав у собі як перелік фундаментальних прав дитини, так і конкретні обов'язки держав щодо їхнього гарантування й захисту.

Ст. 6 зазначає, що держави-учасниці визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя⁹.

На наш погляд, кожна дитина повинна мати гарантоване право на безпечне життя і належні умови, що сприятимуть її гармонійному розвитку як особистості. Хоча виживання можливе навіть у середовищі

⁹ Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. Законодавство України : нормат.-прав. база. Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

збройних конфліктів, в умовах расової дискримінації чи соціально-економічної нестабільності, однак право на щасливе дитинство передбачає насамперед створення безпечного простору для дитини та забезпечення її фізичної і психологічної захищеності.

У цьому контексті особливої ваги набувають положення статті 38 пункту 4 Конвенції про права дитини, де зазначається, що *«держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та належного догляду за ними»*. Таким чином, міжнародне право прямо покладає на держави обов'язок створювати умови для охорони дітей у надзвичайних ситуаціях та забезпечення їхніх базових потреб, забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними¹⁰. На нашу думку, сучасна система міжнародного права потребує ухвалення окремого нормативно-правового акта, що спеціально регламентував би питання захисту дітей у збройних конфліктах. Для забезпечення належної безпеки необхідно розробити положення про особливий правовий режим, який передбачав би підвищений рівень відповідальності за життя і здоров'я дітей у зонах бойових дій. Доцільним також видається встановлення міжнародних санкцій щодо держав, на території яких масово гинуть або страждають діти внаслідок воєнних дій.

Одним із ефективних механізмів могло б стати зобов'язання держав забезпечувати евакуацію дітей із територій активних бойових дій до моменту переходу до інтенсивних фаз збройного протистояння. Контроль за виконанням таких положень мають здійснювати міжнародні інституції на чолі з Організацією Об'єднаних Націй, що дозволить гарантувати реальний захист дітей у кризових ситуаціях. Регулювати такі аспекти безпеки дітей мають також міжнародні інститути на чолі з ООН¹¹.

Загалом, у сучасних умовах Конвенція про права дитини потребує істотного доопрацювання й адаптації до нових глобальних викликів. Її основним недоліком є нечіткість формулювань окремих положень, що ускладнює їхнє однозначне тлумачення і практичне застосування. Зокрема, питання безпеки дитини в Конвенції висвітлені поверхово, хоча саме безпека у XXI столітті має розглядатися як ключовий системотвірний чинник забезпечення належних умов життя й розвитку дитини.

¹⁰ Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

¹¹ Сергєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2012. 384 с.

Поняття «дитяча безпека», як і інші форми безпеки, вимагає наукового обґрунтування, чіткого визначення основних категорій і термінів. Вихідною умовою формування безпечного середовища є усунення будь-яких загроз і небезпек. Тому сучасна наукова доктрина має окреслити перелік реальних загроз для дітей, здійснити їхню систематизацію відповідно до глобальних умов життєдіяльності, а також розробити ефективні механізми захисту з чітким визначенням відповідальних суб'єктів.

Окрім того, як слушно підкреслюють психологи й педагоги, потреби дитини істотно відрізняються залежно від вікової категорії. Звідси випливає, що й загрози безпеці повинні розглядатися крізь призму вікової періодизації розвитку, а це дозволить створювати більш гнучкі й дієві моделі захисту дітей.

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.) : Міжнародна спільнота однозначно засуджує практику залучення неповнолітніх до участі у збройних конфліктах. Так, у статті 4 Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.), ратифікованого Верховною Радою України 23 червня 2004 року, прямо зазначено, що збройні формування, які не є офіційними збройними силами держави, за жодних обставин не мають права вербувати або залучати до бойових дій осіб, які не досягли 18-річного віку.

Окрім того, на держави-учасниці покладається зобов'язання вжити всіх можливих заходів з метою запобігти вербуванню та використанню дітей у воєнних діях, включно з ухваленням відповідних правових норм, що встановлюють заборону й кримінальну відповідальність за такі дії. Це положення стало важливим кроком у формуванні міжнародного механізму захисту дітей від найтяжчих форм експлуатації під час збройних конфліктів¹². Відповідно до частини другої статті 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, вербування, примус до військової служби чи мобілізація осіб, які не досягли 15-річного віку, а також їхнє безпосереднє залучення до участі у воєнних діях під час як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів, кваліфікується як воєнний злочин¹³.

¹² Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року : ратифікація від 23 черв. 2004 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення 13.08.2025).

¹³ Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. *Законодавство України : нормат.-прав. база* URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 20.08.25).

Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів (1974 р.)– Декларація ООН 1974 року про захист жінок і дітей у надзвичайних ситуаціях і під час збройних конфліктів установлює категоричну заборону на напади та бомбардування цивільного населення, що спричиняють численні страждання, особливо для жінок та дітей, які належать до найбільш вразливих груп населення. Рішуче засуджується також застосування хімічної і бактеріологічної зброї, усі форми репресій та жорстокого, нелюдського поводження з жінками і дітьми, які є беззахисними і належать до цивільного населення.

Документ покладає на держави, що беруть участь у збройних конфліктах, зобов'язання вживати всіх можливих заходів для убезпечення жінок і дітей від руйнівних наслідків війни, забезпечуючи захист їхніх прав і створюючи умови для збереження життя й здоров'я найбільш уразливих категорій населення¹⁴. Як свідчить аналіз міжнародно-правових актів, положення сособно прав дітей часто формулювалися без чіткої прив'язки до вікових меж, що ускладнювало їхнє однозначне тлумачення державами та реалізацію на практиці. У деяких документах використовувалися конкретні вікові межі, найчастіше 15 або 18 років. Як зазначено у коментарі до IV Женевської конвенції, вікове обмеження в 15 років було обране згляду на те, що саме з цього віку фізичні й розумові здібності дитини досягають рівня, при якому вже не виникає потреби в особливих заходах захисту та піклування¹⁵.

Женевські конвенції (1949 р.) та Додаткові протоколи (1977 р.)

¹⁶це міжнародно-правові акти універсального характеру, зокрема Женевська декларація прав дитини від 26 вересня 1924 р.(далі – Декларація). Ця Декларація є історично першим міжнародним документом, який прямо визнавав права дітей і яка ухвалена Лігою Націй у 1924 році. Цей документ має важливе історичне значення, оскільки вперше офіційно закріпив і визнав фундаментальні права дітей на міжнародному рівні.

Автором Женевської декларації прав дитини стала британська соціальна реформаторка Еглантайн Джебб (Eglantyne Jebb), засновниця Фонду «Save the Children», створеного наприкінці Першої світової війни.

¹⁴ Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict : Adopted 14 December 1974, General Assembly resolution 3318 (XXIX). *United Nations*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/protectionwomen.pdf> (last accessed: 11.02.2025).

¹⁵ Pictet J. IV Geneva Convention. Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War: Commentary / International Committee of the Red Cross. Geneva, 1958. p. 186.

¹⁶ Geneva Declaration of the Rights of the Child : Adopted 26 September, 1924, League of Nations. URL: <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm> (last accessed: 13.08.2025), преамбула.

Ставши свідком масштабних руйнувань і страждань дітей під час війни, Е.Джебб усвідомила необхідність забезпечення їм особливого захисту. У 1919 році разом зі своєю сестрою вона заснувала в Лондоні фонд «Save the Children» для надання допомоги і захисту дітей, постраждалих унаслідок воєнних дій.

У 1920 році, за підтримки Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ), фонд «Save the Children» було організовано у вигляді Міжнародного союзу «Save the Children» (далі – Союз). Під час четвертої загальної асамблеї Союзу 23 лютого 1923 року була прийнята перша редакція Декларації прав дитини, а її остаточний проєкт затвердили на п'ятій асамблеї 28 лютого 1924 року. Егрантайн Джебб передала документ до Ліги Націй, зацентрувавши на необхідності вимагати визнання прав дітей на міжнародному рівні. 26 вересня 1924 року Ліга Націй офіційно ухвалила декларацію, що отримала назву «Женевська декларація» – Цього дня вперше в міжнародному праві було закріплено конкретні права дітей. Після відновлення миру в Європі діяльність організації «Save the Children» була переорієнтована на поширення та популяризацію Женевської декларації прав дитини. У 1925 році в Женеві відбувся перший Міжнародний конгрес, присвячений питанням захисту дітей, на якому положення Декларації активно обговорювалися та підтримані чисельними міжнародними організаціями і урядами держав¹⁷.

У преамбулі Женевської декларації зазначено, що чоловіки і жінки всіх народів, визнаючи цю Декларацію загальновідомою, беруть на себе обов'язок забезпечити дитині найкращі умови для розвитку, незалежно від її раси, національності чи віросповідання.

Серед ключових особливостей Декларації виділяють:

1. Використане в тексті поняття «потреби дитини», що підкреслює комплексний підхід до її розвитку.
2. Основні потреби дітей узагальнені в п'яти принципах:
 1. Дитині мають бути забезпечені ресурси, необхідні для її фізичного та духовного розвитку.
 2. Голодна дитина повинна отримати харчування, хвора – медичну допомогу; у випадку помилок дитина має отримати виправлення, а сирота чи бездомна дитина – притулок і підтримку.
 3. Дитина повинна перш за все отримувати допомогу в складні періоди випробувань.
 4. Дитина повинна зростати в атмосфері любові та бути захищеною від будь-яких форм експлуатації.
 5. Виховання дитини має формувати усвідомлення, що її найкращі якості повинні служити на благо інших людей.

¹⁷ Mulley K. The Woman Who Saved the Children: A Biography of Eglantyne Jebb: Founder of Save the Children. Oneworld Publications, 2009. 518 p.

Таким чином, Декларація заклала фундаментальні принципи забезпечення потреб дітей, поєднавши в собі соціальні, моральні й гуманістичні цінності¹⁸. Усі названі потреби дитини в Декларації спрямовані на забезпечення її добробуту та створення умов, що гарантують нормальний фізичний і психічний розвиток, право на допомогу, належне виховання і захист з боку дорослих. Водночас слід зауважити, що в Женевській декларації дитина ще не розглядалася як власник власних прав, а радше як об'єкт захисту, залишаючись залежною від дорослих у реалізації своїх прав.

Погоджуючись із позицією Т. Камак, можна констатувати, що дитина в цьому контексті сприймається як об'єкт піклування, а не як суб'єкт правових відносин. Традиційно суб'єктом правових відносин вважають лише дорослу людину. До сьогодні в суспільстві побутує спрощене, а часом і викривлене розуміння прав дітей за формулою: «Я (дитина) маю право на щось = Мені (дитині) щось винні дорослі». Така підміна понять є поширеною і водночас підступною, оскільки формує в дорослих відчуття, що вони ні за що не відповідають. Унаслідок цього нерідко виникає ситуація, коли самі дорослі не зацікавлені в наданні дітям ґрунтовних знань про їхні власні права¹⁹. У сучасну цифрову епоху, незважаючи на широкодоступний Інтернет та можливість ознайомлення з чинним законодавством і судовою практикою щодо прав людини, дорослі часто не можуть ефективно захищати свої права. Водночас з моменту ухвалення Женевської декларації в 1924 році права дитини були вперше інтегровані до системи міжнародного права, а сама Декларація стала наріжним каменем для подальшого розвитку міжнародних правових ініціатив у сфері захисту прав дитини та майбутнього міжнародного розвитку правових ініціатив стосовно прав дитини²⁰. П'ять базових принципів Женевської декларації заклали не лише фундамент для захисту найбільш уразливих і слабких членів суспільства, а й сприяли розвитку дітей. На жаль, Ліга Націй не змогла запобігти початку Другої світової війни, що спричинило ще більші страждання цивільного населення. Розширена версія Декларації була ухвалена Організацією Об'єднаних Націй у 1959 році, що стало важливим кроком у розвитку міжнародного права щодо прав дитини і

¹⁸ Geneva Declaration of the Rights of the Child : Adopted 26 September, 1924, League of Nations. URL: <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm> (last accessed: 13.08.2025).

¹⁹ Камак Т. Права дитини: не бути об'єктом. *Відкриваємо двері дітям* : блог. URL: http://openingdoors.org.ua/ua/blogi/prava_ditini_ne_buti_ob_ektom.html (дата звернення: 13.08.2025).

²⁰ Левченко К. Двадцять років Конвенції ООН про права дитини. *Права людини в Україні*. URL: <https://khpg.org/1258983351> (дата звернення: 13.08.2025).

закріпило соціальні й правові принципи захисту її благополуччя²¹., Дікларацию вважають світовою конституцією для дітей а з моменту ратифікації Україною 27 вересня 1991 року, цей документ стає частиною національного законодавства.

Європейська конвенція з прав людини (1950 р.)

Після завершення Другої світової війни, в 1949 році на європейському континенті була створена регіональна міжнародна організація – Рада Європи. У зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації на територію України 24 лютого 2022 року, Росія припинила своє членство в цій організації 16 березня 2022 року.

Одним із ключових документів, що визначає регіональні стандарти України у галузі прав і свобод людини, є Європейська конвенція з прав людини та основних свобод (далі – Конвенція або ЄКПЛ). Конвенція була підписана 4 листопада 1950 року в Римі, але вона набула чинності в 1953 році. Україна ратифікувала цей документ 17 липня 1997 року, і він набрав юридичної сили після передачі ратифікаційних грамот Генеральному секретареві Ради Європи 11 вересня 1997 року²².

Російська Федерація також ратифікувала ЄКПЛ. Проте 23 березня 2022 року Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд) ухвалив Резолюцію щодо наслідків припинення членства Росії в Раді Європи з огляду на положення статті 58 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Згідно з цим рішенням, ЄСПЛ зберігає юрисдикцію щодо прийняття і розгляду заяв проти Російської Федерації в аспекті порушень прав людини, передбачених Конвенцією, вчинених до 16 вересня 2022 року²³. Це має особливе значення, оскільки під час воєнних дій часто трапляються масові порушення прав людини, гарантованих ЄКПЛ, зокрема право на життя, абсолютна заборона катувань, право на справедливий суд, право власності та інші. Хоча ці порушення можуть відбуватися на території України, відповідальною за них є держава-агресор.

Конвенція передбачає не лише зміст і обсяг прав людини, але й механізм їхнього захисту та визначає коло суб'єктів, які можуть

²¹ Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база.* Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

²² Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 40. Ст. 263. Ред. від 13.03.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.08.2022).

²³ Plenary Court adopts a Resolution on the consequences of Russia's cessation of membership to the Council of Europe : Press Release issued by the Registrar of the Court, ECHR 099 (2022), 23.03.2022. *HUDOC.* URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7292928-9939876> (last accessed: 20.08.2022).

звертатися до Європейського суду з прав людини. Таким чином, стандарти ЄКПЛ є не декларативними нормами, а реально дієвим інструментом притягнення держави до відповідальності за порушення прав людини. ЄКПЛ стала першим міжнародним документом, спрямованим на захист широкого спектра громадянських і політичних свобод. Одним із найбільш революційних положень Конвенції стало закріплення норми щодо контролю з боку ЄСПЛ у випадках, коли ініціатором процесу виступає окрема особа, а не держава.

ЄКПЛ встановлює чіткі стандарти у сфері прав і свобод людини, які держави-учасниці зобов'язані забезпечувати. Конвенція складається з Преамбули та 59 статей: стаття 1 «Зобов'язання додержувати повагу до прав людини», Розділ 1 «Права і свободи» (17 статей), Розділ 2 «Європейський суд з прав людини» (32 статті) та Розділ 3 «Інші положення» (8 статей).

Стаття 1 ЄКПЛ, винесена за межі Розділу 1, передбачає, що «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в Розділі 1 цієї Конвенції». Відповідно до Конвенції її учасниками можуть бути лише держави, оскільки членами Ради Європи є саме держави. Проте пункт 2 статті 59 (у редакції Протоколу № 14) передбачає можливість приєднання до Конвенції Європейського Союзу²⁴.

Конвенція гарантує лише ті права, що закріплені в Розділі 1 «Права та свободи». До них належать право на життя, заборона катувань, право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий суд, право на повагу до приватного та сімейного життя, свобода думки, совісті та релігії, свобода вираження поглядів та інші права, передбачені відповідними статтями. Проте цей перелік прав, гарантованих ЄКПЛ, був значно розширений за допомогою протоколів до Конвенції. Протоколи становлять невід'ємну частину Конвенції, однак потребують окремої ратифікації кожною державою. Таким чином, для кожної держави-учасниці каталог прав і свобод може доповнюватися конкретними додатковими правами і гарантіями, передбаченими ратифікованими протоколами²⁵. За весь час існування Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод була доповнена шістнадцятьма протоколами. Протоколи № 2, 3, 5, 8, 9, 10, 11 та 14 регулюють організацію роботи Суду та процедури розгляду заяв. Протоколи № 2, 3, 5, 8, 9, 10 втратили юридичну силу з набуттям чинності Протоколу № 11. Зі свого боку, Протоколи № 1, 4, 6, 7, 12 та 13

²⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : (Рим, 4.XI.1950). *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2371. Ред. від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.08.2025).

²⁵ Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини : навч.-практ. посіб. Київ : Алерта, 368 с. С. 22–24.

розширюють перелік прав і свобод, гарантованих Конвенцією і, доповнюють базові положення Розділу 1²⁶.

ЄКПЛ є ключовим документом Ради Європи, що встановлює мінімальні стандарти у сфері дотримання прав людини, обов'язкові для держав-учасниць цієї регіональної міжнародної організації. Особливістю міжнародних договорів є те, що держави добровільно беруть на себе відповідні зобов'язання, тоді як міжнародна організація здійснює моніторинг їх виконання та впроваджує механізми захисту прав людини. Водночас держава має визнати юрисдикцію міжнародних органів на своїй території та зобов'язатися виконувати їхні рішення. У випадку невиконання взятих зобов'язань передбачено механізми притягнення держави до відповідальності, з можливістю її виключення з Ради Європи²⁷.

2. Здійснення цивільно-правового захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту.

Забезпечення захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту є одним із найскладніших завдань сучасного міжнародного і національного права. Як найбільш уразлива соціальна група, діти, зазнають непропорційного впливу наслідків збройних конфліктів: обмежується доступ до освіти та медичної допомоги, відбувається примусове переміщення, роз'єднання із сім'ями, підвищується ризик вербування в збройні формування та потрапляння в ситуації насильства. За таких обставин особливого значення набувають механізми реалізації та гарантії дотримання прав дітей, закріплені в міжнародних договорах і практиці міжнародних інституцій.

Важливу роль у забезпеченні ефективності цих механізмів відіграє Європейський суд з прав людини, юрисдикція якого охоплює більшість держав європейського простору, включно з Україною. Практика ЄСПЛ формує стандарти тлумачення та застосування положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у контексті прав дитини, зокрема права на життя, освіту, повагу до сімейного життя, заборону нелюдського поводження і дискримінації.

При аналізі механізмів реалізації та гарантії дотримання прав дітей у воєнних умовах необхідно враховувати як міжнародно-правові інструменти, так і національні засоби їхньої імплементації. Особлива увага приділяється правовим позиціям ЄСПЛ, що визначають стандарти

²⁶ Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини : навч.-практ. посіб. Київ : Алерта, 368 с. С. 28.

²⁷ Ярмол Л., Карпюк А. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 96–105

належного захисту прав дітей у ситуаціях збройної агресії і зобов'язують держави створювати ефективні внутрішні механізми відновлення порушених прав.

Виходячи з наявної практики, заснованої і на рішеннях ЄСПЛ, потерпіла сторона (позивач) може очікувати вирішення справи протягом багатьох років, а у разі недобросовісності сторони-агресора – тривалого виконання постановлених рішень. Незважаючи на те, що Російська Федерація припинила своє членство в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, узяті нею зобов'язання під час перебування стороною Конвенції залишаються чинними. У разі неможливості їхнього добровільного виконання необхідно розробити ефективний примусовий механізм забезпечення реалізації рішень суду.

У справі «Кіпр проти Туреччини» (IV) від 10 травня 2001 року ЄСПЛ установив 14 порушень Конвенції 1950 року з боку Туреччини, а також порушення статті 1 Протоколу № 1 до неї. В аспекті питань матеріальної відповідальності особливе значення має подальше рішення в цій справі щодо «справедливої сатисфакції» від 12 травня 2014 року²⁸.

У справі «Грузія проти Росії» підкреслено, що Конвенція 1950 року та інші міжнародні договори з прав людини (зокрема Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 1984 р.) спеціально не розраховані на застосування під час збройних конфліктів. Для таких ситуацій існують окремі міжнародні акти гуманітарного права, зокрема Женевські конвенції щодо захисту жертв війни і Гаазькі конвенції, що регламентують засоби та методи ведення бойових дій. Ці документи є спеціальними і застосовуються саме в умовах збройних конфліктів²⁹.

Загальні міжнародні договори з прав людини мають універсальне застосування як у мирний час, так і під час збройних конфліктів. У разі воєнних обставин можливе певне модифіковане застосування, що передбачає, зокрема, відступ від окремих положень на підставі дерогації або використання положень з урахуванням принципів міжнародного гуманітарного права. Проте імперативним залишається положення про те, що права людини, відповідні міжнародні договори та звичаєві норми зберігають свою силу і в умовах збройного конфлікту. Так, у справі «Грузія проти Росії» (I) від 31 січня 2019 року ЄСПЛ постановив, що Російська Федерація має виплатити Грузії компенсацію в розмірі 10 млн

²⁸ Case of Cyprus v. Turkey (application No. 25781/94) : Judgment of ECtHR, 12 May 2014. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-144151> (last accessed: 13.08.2025).

²⁹ Кононенко В. П. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Право України*. 2015. № 3. С. 131–134.

євро за колективне вислання громадян Грузії, проведене російською владою у період жовтня 2006 – січня 2007 рр.

Ще одним прикладом є справа «Catan та інші проти Молдови і Росії» (2012), у якій розглядалися порушення статей 3 та 5 Конвенції, а також статті 1 Першого протоколу до Конвенції, що стосувалися окремих осіб у кримінальних справах. Водночас центральним питанням цієї справи було визначення юрисдикції Молдови і Росії над територією Придністров'я. Суд розглядав скарги батьків і дітей, позбавлених можливості навчатися рідною мовою на контрольованій території. ЄСПЛ встановив, що право на освіту (стаття 2 Протоколу №1 до Конвенції) було порушено. Цей прецедент підкреслює, що навіть в умовах збройного конфлікту держава-окупант відповідальна за дії на підконтрольній території, зокрема щодо забезпечення доступу дітей до освіти³⁰.

У справі «*Varnava та інші проти Туреччини*» (2009) розглядалося питання зникнення осіб під час збройного конфлікту на Кіпрі. Серед постраждалих були неповнолітні, чиї батьки чи опікуни зникли безвісти. ЄСПЛ підкреслив, що держава має зобов'язання не лише запобігати насильницьким зникненням, а й забезпечувати ефективне і належне розслідування таких випадків. Для дітей це має особливу вагу, оскільки психологічний вплив невизначеності відносно долі близьких може бути надзвичайно травматичним.

Інший прецедент стосується справи, розглянутої Великою Палатою ЄСПЛ 21 жовтня 2013 року, яка стосувалася скарг родичів жертв Катинського розстрілу 1940 року. Заявники скаржилися на неналежне розслідування з боку радянської, а пізніше російської влади щодо загибелі кількох тисяч польських військовополонених: також скаржилися на ігнорування запитів на отримання інформації про їхню долю. Суд постановив, що не має юрисдикції для розгляду порушень статті 2 (право на життя) щодо подій, які відбулися до прийняття Конвенції у 1950 році, а також не виявив порушень статті 3 (заборона катування), оскільки на момент набуття чинності Конвенції смерть військовополонених вже була історичним фактом і не існувало тривалої невизначеності, яка могла б завдати шкоди заявникам.

Водночас Суд констатував: Росія не виконала свої зобов'язання за статтею 38 Конвенції, що передбачає надання необхідних ресурсів для належного розгляду справи. ЄСПЛ зазначив, що держави-учасниці зобов'язані виконувати запити суду ввдносно надання доказів, а відмова Росії надати ключові процесуальні матеріали, які залишалися

³⁰ Case of Cilei and Rosip v. the Republic of Moldova and Russia (applications No. 48145/10, 8387/15): Judgment of ECtHR, 13 July 2021. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-211017> (last accessed: 13.08.2025).

засекреченими, свідчить про невиконання цього зобов'язання. Крім того, російські національні суди не надали ґрунтового аналізу причин та обставин, що ускладнило оцінку повноти розслідування³¹.

У справі «*Mubilanzila Mayeka та Kaniki Mitunga проти Бельгії*» (2006) розглядалося питання розлучення дитини-біженки з матір'ю та її утримання в умовах, неприйнятних для неповнолітніх. ЄСПЛ встановив порушення статті 3 Конвенції (заборона нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження) і статті 8 (право на повагу до сімейного життя). Хоча зазначена справа не пов'язана безпосередньо зі збройними конфліктами, установлені стандарти мають пряме значення і в контексті воєнних дій: діти-мігранти, біженці й депортовані є особливо вразливою категорією, яка потребує спеціального правового захисту та гарантій недопущення нелюдського поводження.

У справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» Європейський суд з прав людини визнав заяву України прийнятною й підтвердив, що відповідальною за порушення прав людини на території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь є Російська Федерація. Суд установив, що з 27 лютого 2014 року Росія здійснює ефективний контроль над цими територіями, що накладає на неї міжнародно-правові зобов'язання відносно забезпечення прав і свобод осіб, які перебувають під її юрисдикцією³².

У справі «*Surgus проти Туреччини*» (2001, заява № 25781/94) Європейський суд з прав людини встановив, що діти, які проживають на окупованих територіях, були позбавлені доступу до освіти, медичної допомоги та належних умов життя. Суд визнав порушення статті 2 Першого Протоколу до Конвенції (право на освіту) і статті 8 Конвенції (право на повагу до сімейного життя).

Розглядаючи заперечення Туреччини стосовно своєї відповідальності за подані скарги, Суд постановив шістнадцятьма голосами проти одного, що оскаржувані факти підпадають під «юрисдикцію» Туреччини в розумінні статті 1 Конвенції, обґрунтовує міжнародно-правову відповідальність держави-відповідача. Суд зазначив, що цей висновок узгоджується з попередньою позицією, викладеною у справі «*Loizidou проти Кіпру*», де підкреслювалося, що у зв'язку з військовою присутністю на півночі завдяки військовій присутності на півночі Кіпру Туреччина здійснює ефективний і всеосяжний контроль над територією, що покладає на неї

³¹ Case of Varnava and others v. Turkey (application No. 16064/90) : Judgment of ECtHR, 18 Sept. 2009. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94162> (last accessed: 13.08.2025).

³² Case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (applications No. 20958/14, 38334/18) : Judgment of ECtHR, 25 June 2024. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139> (last accessed: 13.08.2025).

відповідальність за політику й дії органів, які функціонують у межах «Турецької Республіки Північного Кіпру»³³.

Окрім цього, Суд наголосив, що «Туреччина має нести відповідальність згідно з Конвенцією не лише за дії своїх солдатів та посадових осіб на півночі Кіпру, а й за дії місцевої адміністрації («ТРПК»), яка продовжує існувати завдяки військовій та іншій підтримці з боку Туреччини»

У справі «І. І. проти Болгарії» (2005) Європейський суд з прав людини підкреслив, що в ситуаціях, коли дитина стає жертвою насильства, держава зобов'язана забезпечити ефективний механізм розслідування та цивільно-правового захисту. Це положення безпосередньо кореспондує із загальними зобов'язаннями держав щодо захисту дітей у період збройних конфліктів.

Сучасні війни супроводжуються масштабними руйнуваннями, загибеллю людей, порушеннями прав людини і значними матеріальними втратами. Збройний конфлікт змінює всі сфери життя суспільства, включно з правовою системою. Конституційно закріплений в Україні принцип соціального захисту громадян у складних життєвих обставинах створює виклики для органів влади на всіх рівнях, особливо щодо забезпечення житлом осіб, чие майно зруйноване або розташоване на тимчасово окупованих територіях.

Попри наявність законодавчих гарантій, на практиці через відсутність ресурсів існує значний розрив між декларативними нормами та їхньою реальною реалізацією. Це спричиняє до зростання кількості позовів громадян проти держави та її органів у зв'язку зі складними життєвими обставинами. Тому необхідне вдосконалення законодавства з метою підвищення соціальних виплат і забезпечення безперервного виконання судових рішень, що дозволить ефективно відшкодовувати шкоду постраждалим від російської агресії.

Виконання рішень ЄСПЛ включає два ключові аспекти: по-перше, пряме відшкодування збитків постраждалим; по-друге, упровадження національних заходів для усунення причин порушень прав людини. Тобто держава не лише компенсує втрати, а й змінює законодавство і практику для запобігання повторенню порушень.

Практика ЄСПЛ, зокрема справа «Грузія проти Росії (II)», демонструє складність забезпечення виконання рішень щодо масових порушень прав людини під час збройних конфліктів. Суд стикається з проблемами встановлення обставин порушень, це ускладнює притягнення винних до відповідальності та відшкодування шкоди.

³³ Case of Cyprus v. Turkey (application No. 25781/94) : Judgment of ECtHR, 12 May 2014. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-144151> (last accessed: 13.08.2025).

Розгляд справи «Грузія проти Росії (II)» тривав близько 12 років, а Росія досі не виконала рішення відносно компенсацій.

Щодо справ України проти Росії, ситуація ускладнилася виходом РФ з ЄСПЛ 16 вересня 2022 року. Це поставило під загрозу розгляд майже 17,5 тисяч справ, разом із міждержавними позовами щодо Криму, Донецької і Луганської областей, збиття літака рейсу МН-17, захоплення українських моряків та інших порушень під час повномасштабного вторгнення. Відсутність представника РФ у ЄСПЛ і відмова держави-агресора співпрацювати із Судом створюють серйозні перешкоди для розгляду цих справ.

Таким чином, практика ЄСПЛ демонструє, що виконання рішень в умовах війни є складним і тривалим процесом, який потребує координації міжнародного співтовариства й постраждалих держав. Невиконання судових рішень підриває верховенство права і довіру до правової системи. Це підкреслює необхідність розроблення ефективних механізмів гарантування виконання рішень ЄСПЛ в умовах збройного конфлікту, з огляду на міжнародні стандарти й особливості воєнного часу. Україна має враховувати цей досвід при формуванні стратегій відновлення справедливості та захисту прав громадян.

У справі «Україна та Нідерланди проти Росії» усні слухання з прийнятності якої відбулися 26 січня 2022 року, ідеться про встановлення ефективного контролю Російської Федерації над тимчасово окупованими територіями Луганської і Донецької областей. Позиція Росії в цій справі, зокрема, полягала в запереченні факту вчинення нею міжнародних злочинів, що було очікувано в контексті на її дії на цих територіях.

Україна є договірною стороною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і здійснює ефективний контроль над більшою частиною своєї території. При цьому важливо розрізняти абсолютні і відносні права людини. Абсолютні права передбачають обов'язок держави забезпечувати їхнє дотримання за будь-яких умов, без можливості обмеження, навіть у надзвичайних обставинах.

Так, відповідно до ч. 1 і ч. 2 ст. 15 Конвенції: «Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Проте зазначене положення не може слугувати підставою для відступу від статті 2 (право на життя), за винятком смертей унаслідок правомірних воєнних дій, та від статей 3 (заборона катувань), 4 (пункт 1 – заборона рабства) і 7 (заборона ретроактивного покарання)».

Таким чином, у контексті збройного конфлікту абсолютні права, зокрема право на життя й заборону катувань, залишаються непорушними і є обов'язком держави забезпечувати їхнє дотримання незалежно від умов бойових дій³⁴.

Доцільно згадати, що ще 21 травня 2015 року Верховна Рада України ухвалила Заяву «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод». У цій Заяві Україна повідомила Генерального секретаря ООН і Генерального секретаря Ради Європи про безпекову ситуацію в Донецькій та Луганській областях, а також про зміну території, на яку поширюється відступ від зобов'язань за окресленими міжнародними договорами³⁵.

У цьому контексті слід зазначити, що Європейський суд з прав людини у певних аспектах відновив нормальний розгляд справ щодо України. Відповідно до прес-релізу Страсбурзького суду: «ЄСПЛ вирішив переглянути заходи, застосовані щодо справ за участю України з моменту агресії РФ, та повернутися у деяких аспектах до стандартного розгляду таких справ з 1 вересня 2022 року. Вихідне листування із заявниками буде відновлено у загальному порядку; інформація, адресована всім заявникам, буде розміщена на вебсайті Суду. Обробка справ буде відновлена, а для справ, що перебувають на розгляді, встановлені нові часові обмеження для ефективного реагування сторін. Повідомлення та публікація рішень відновиться поступово...»³⁶. По-друге, йдеться про можливі порушення прав людини Російською Федерацією. Як зазначалося вище, з 16 вересня 2022 року РФ перестала бути стороною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Проте фізичні та юридичні особи все ще мають можливість звернутися до Європейського суду з прав людини із заявами щодо порушень, які сталися до цієї дати. При цьому слід урахувати чотиримісячний термін для подання скарги до Суду. Відповідно, щодо порушень, які відбулися у вересні 2022 року (до виходу РФ з Конвенції), цей строк сплив у січні 2023 року.

³⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : (Рим, 4.XI.1950). *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2371. Ред. від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.08.2025).

³⁵ Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» : постанова Верхов. Ради України від 21 трав. 2015 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text> (дата звернення: 13.08.2025).

³⁶ Measures changed in respect of cases in which Ukraine is a respondent or an applicant Government : Press Release issued by the Registrar of the Court, ECHR 258 (2022), 29.08.2022. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7414013-10146948> (last accessed: 13.08.2025).

ВИСНОВКИ

Аналіз практики Європейського суду з прав людини дає підстави стверджувати, що у справах, пов'язаних із захистом дітей, ключовим та універсальним орієнтиром виступає принцип «найкращих інтересів дитини». Він визначає вектор тлумачення й застосування норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, незалежно від суспільно-політичних умов, включаючи збройні конфлікти. Саме цей принцип зобов'язує держави забезпечувати пропорційність будь-якого втручання у права дитини, дбати про її фізичну та психічну недоторканність, гарантувати доступ до освіти, охорони здоров'я та належного догляду.

ЄСПЛ у своїй юрисдикційній діяльності виходить із того, що відповідальність за порушення прав дитини несуть не лише приватні особи чи безпосередні виконавці протиправних дій, але й сама держава, яка здійснює контроль над відповідною територією. При цьому формальне заперечення юрисдикції не може бути підставою для уникнення міжнародно-правової відповідальності. Такий підхід підкреслює пріоритетність захисту дітей як особливо вразливої категорії населення та встановлює високі стандарти державних гарантій у цій сфері.

Важливим аспектом є те, що ЄСПЛ розглядає як індивідуальні скарги, так і міждержавні спори, що дозволяє фіксувати як поодинокі, так і системні порушення прав дитини. У контексті збройної агресії особливого значення набуває визначення державної юрисдикції та наявності «ефективного контролю» над територіями, де відбуваються порушення. Це положення стало визначальним і в справах проти Російської Федерації, яка припинила участь у Конвенції у вересні 2022 року. Суд продовжує розглядати заяви, що стосуються подій, які відбулися до цього моменту, що свідчить про прагнення запобігти безкарності та забезпечити реалізацію права дітей на ефективний захист.

Отже, практика ЄСПЛ виконує не лише захисну, а й нормативно-орієнтовну функцію для держав-учасниць Конвенції. Вона формує сучасні стандарти цивільно-правового захисту дітей, які мають інтегруватися в національні правові системи. Умови війни чи надзвичайних обставин не можуть нівелювати значення принципу «найкращих інтересів дитини», який залишається беззаперечним і універсальним орієнтиром для усіх органів державної влади.

Пропозиції щодо використання практики ЄСПЛ в Україні:

– **імплементация принципу «найкращих інтересів дитини» у судову практику** (Суди України мають послідовно застосовувати цей принцип як базовий критерій при вирішенні сімейних, цивільних та адміністративних спорів, пов'язаних із дітьми, зокрема у питаннях

евакуації, переміщення, визначення місця проживання, опіки та піклування);

– **використання рішень ЄСПЛ як джерела права** (відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ») практика Суду є джерелом права, а отже, українські суди повинні прямо посилалися на неї у своїх рішеннях;

– **розширене тлумачення поняття юрисдикції та державної відповідальності** – суди можуть використовувати підхід ЄСПЛ щодо «ефективного контролю» над територією для доведення відповідальності держави-агресора за системні порушення прав дітей (депортації, позбавлення сімейного оточення);

– **застосування практики ЄСПЛ у справах про відшкодування шкоди**: судова практика може враховувати рішення ЄСПЛ як аргумент на користь компенсації моральної та матеріальної шкоди дітям, які постраждали від насильства, переслідувань чи втрати доступу до освіти під час війни. Це стане додатковим механізмом відновлення порушених прав і сприятиме формуванню цивільно-правових гарантій захисту дітей.

АНОТАЦІЯ

У монографії проаналізовано міжнародно-правові стандарти цивільно-правового захисту прав дітей в умовах збройної агресії. Особливу увагу приділено систематизації міжнародних актів і принципів, що визначають гарантії прав дитини. Проаналізовано характерні порушення прав дітей у період воєнних конфліктів та їхній вплив на реалізацію базових свобод. Здійснено оцінювання чинних міжнародних і національних механізмів захисту, їхньої ефективності та доступності для постраждалих. Виявлено ключові прогалини в правовому регулюванні й практиці застосування норм міжнародного права. Обґрунтовано необхідність удосконалення системи захисту дітей на основі узгодження міжнародних і внутрішніх стандартів. Зроблено висновок про важливість вироблення нових підходів до правового захисту дітей як найбільш уразливої категорії населення в умовах збройної агресії.

Література

1. Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини : навч.-практ. посіб. Київ : Алерта, 368 с.

2. Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.

3. Іванюк В. Д. Правове регулювання прав дітей в умовах війни. *Російсько-українська війна: право, безпека, світ : матеріали VI Міжнар.*

наук.-практ. конф. (29–30 квіт. 2022 р.). Тернопіль, 2022. С. 66–68. URL: <http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/888> (дата звернення: 13.08.2025).

4. Камак Т. Права дитини: не бути об'єктом. *Відкриваємо двері дітям* : блог. URL: http://openingdoors.org.ua/ua/blogi/prava_ditini_ne_buti_ob_ektom.html (дата звернення: 13.08.2025).

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : (Рим, 4.XI.1950). *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2371. Ред. від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.08.2025).

6. Конвенція про права дитини : прийнята Ген. Асамблеєю ООН 20 листоп. 1989 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. Ред. від 16.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 13.08.2025).

7. Кононенко В. П. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Право України*. 2015. № 3. С. 131–134.

8. Левченко К. Двадцять років Конвенції ООН про права дитини. *Права людини в Україні*. URL: <https://khp.org/1258983351> (дата звернення: 13.08.2025).

9. Міжнародні стандарти прав людини. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. Т. 3 : Загальна теорія права. Харків, 2017. С. 294.

10. Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» : постанова Верхов. Ради України від 21 трав. 2015 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text> (дата звернення: 13.08.2025).

11. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263. Ред. від 13.03.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.08.2022).

12. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. *Законодавство України : нормат.-прав. база* URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 20.08.25).

13. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2012. 384 с.

14. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року : ратифікація від 23 черв.

2004 р. *Законодавство України : нормат.-прав. база*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення 13.08.2025).

15. Цебенко С. Б Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод і Протоколи до неї. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 596–598. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/135> (дата звернення: 13.08.2025).

16. Case of Cilei and Rosip v. the Republic of Moldova and Russia (applications No. 48145/10, 8387/15) : Judgment of ECtHR, 13 July 2021. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-211017> (last accessed: 13.08.2025).

17. Case of Cyprus v. Turkey (application No. 25781/94) : Judgment of ECtHR, 12 May 2014. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-144151> (last accessed: 13.08.2025).

18. Case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (applications No. 20958/14, 38334/18) : Judgment of ECtHR, 25 June 2024. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139> (last accessed: 13.08.2025).

19. Case of Varnava and others v. Turkey (application No. 16064/90) : Judgment of ECtHR, 18 Sept. 2009. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94162> (last accessed: 13.08.2025).

20. Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict : Adopted 14 December 1974, General Assembly resolution 3318 (XXIX). *United Nations*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/protectionwomen.pdf> (last accessed: 11.02.2025).

21. Geneva Declaration of the Rights of the Child : Adopted 26 September, 1924, League of Nations. URL: <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm> (last accessed: 13.08.2025).

22. Measures changed in respect of cases in which Ukraine is a respondent or an applicant Government : Press Release issued by the Registrar of the Court, ECHR 258 (2022), 29.08.2022. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7414013-10146948> (last accessed: 13.08.2025).

23. Mulley K. The Woman Who Saved the Children: A Biography of Eglantyne Jebb: Founder of Save the Children. Oneworld Publications, 2009. 518 p.

24. Pictet J. IV Geneva Convention. Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War: Commentary / International Committee of the Red Cross. Geneva, 1958. 660 p.

25. Plenary Court adopts a Resolution on the consequences of Russia's cessation of membership to the Council of Europe : Press Release issued by the Registrar of the Court, ECHR 099 (2022), 23.03.2022. HUDOC. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7292928-9939876> (last accessed: 20.08.2022).

26. Ярмол Л. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки.* 2022. Т. 9, № 4. С. 96-105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2022_9_4_17 через відсутність ресурсів

Інформація про авторів:

Брусакова Оксана Валеріївна,

доктор юридичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ
пр. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-8616-0424>

Кириченко Тетяна Сергіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ
пр. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8785-0475>